

JOLANTA SŁAWEK, POETYCKIE ŻYWIOŁY *SACRUM*.
OBRAZY ŚWIĘTOŚCI W UTWORACH JANUSZA STANI-
SŁAWA PASIERBA, KAROLA WOJTYŁY / JANA PAW-
ŁA II, ANNY KAMIEŃSKIEJ I ZBIGNIEWA JANKOW-
SKIEGO, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2018, 298 s.

*Morze w brzegach stoi.
Żywioly rozdzielone porządnie.
Tu ziemia, kamień,
woda, tu powietrze,
tu liść, tu ciało człowieka i zwierza.
Lecz każda z rzeczy czai się gotowa do skoku,
do przeskoczenia granic*

A. Kamieńska (1973: 222)

Powietrze. Ogień. Ziemia. Woda. Cztery żywioły – według starożytnych „korzenie wszechrzeczy”, elementy natury świata. Słownikowo współcześnie definiowane jako ‘potężne siły przyrody i jej przejawy’ (Dunaj 2001, t. 2: 687). Nośne, symboliczne obciążenie czterech żywiołów od czasów najdawniejszych nad wyraz chętnie wykorzystuje sztuka, w tym literatura i poezja, sama zaś rama pojęciowa żywiołów w ostatnich latach stała się przedmiotem wzmożonej refleksji humanistycznej, jej owocem są m.in. takie prace, jak: *Cztery żywioły w architekturze* (Niemczyk 2002), *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień, powietrze* (Wilkoszewska 2002), *Żywioly w poznaniu* (t. 1, Pawłowska-Asendrych 2017; t. 2, Kaczmarek 2017), *Żywioly w literaturze dziecięcej: woda* (Czabanowska-Wróbel, Zabawa 2017), *Żywioly: motyw ognia w literaturze, kulturze i sztuce* (Arciszewska, Patocka-Sigłowy 2018). Do prac wyżej wymienionych dodać należy skupione na relacji ży-

wioły=*sacrum*, dookreślone jako osobowo pojmowany Bóg, studium *Poetyckie żywioły sacrum. Obrazy świętości w utworach Janusza Stanisława Pasierba, Karola Wojtyły / Jana Pawła II, Anny Kamińskiej i Zbigniewa Jankowskiego* autorstwa Jolanty Sławek.

Cel monografii został zwerbalizowany przez jej Autorkę jako „próba językowego i kulturowego opisu obrazu sakralnych aspektów żywiołów: ziemi, ognia, wody i powietrza” (s. 7)¹ w utworach poetyckich czworga przywołanych w tytule pracy twórców. Ów zamysł nie budzi zastrzeżeń. Groźna moc żywiołów z jednej strony, a z drugiej ich fizyczność i zmienność (żywioł jako ciało materialne) naturalnie niejako predysponuje je do odsłaniania świętości i wyrażania sensów sakralnych czy wręcz utożsamienia „żywioł to *sacrum*”. W tradycji chrześcijańskiej szczególnie naznaczonymi sakralnie żywiołami zdają się być *ogień, woda, powietrze (wiatr)*. Poezja religijna, czy też precyzyjniej: analizowana twórczość Pasierba, Wojtyły, Kamińskiej i Jankowskiego – jak dowiodły badania Sławek – najmniej czerpie z żywiołu *powietrze*, mocno natomiast eksploatuje żywioł *ziemi*.

Podstawę materiałową opracowania Jolanty Sławek stanowią te utwory², które przeszły podwójny filtr weryfikacji, po pierwsze – zgodnie z założonym celem pracy – w warstwie leksykalnej zawierały pojęcia z pola *żywioły*, po drugie w planie interpretacji leksyka ta odsyłała do rzeczywistości *sacrum*, konstytuując wielorako pojmowane „obrazy świętości”. Sławek nie szuka nowych nazwisk, sięga po – można powiedzieć – klasykę poezji religijnej. Dla czyteln-

¹ Gwoli ścisłości zaznaczyć trzeba, że *de facto* chodzi tu o „próbę opisu językowego i kulturowego obrazu sakralnych aspektów żywiołów: ziemi, ognia, wody i powietrza”.

² Eksploracji poddała Autorka liryki Jankowskiego z tomów: *Biały delfin* (Warszawa 2009), *Morze przybywa z daleka* (Warszawa 1997), *Pełne morze* (Gdańsk 1987), *Powiedz, Rabbi* (Poznań 1999), *Psalterz bałtycki* (Wrocław 1974), *Szkice do oceanu* (Gdańsk 1981), *Wolne miejsce* (Sopot 2016), *Zamurzenie* (Warszawa 1980). Wiersze Kamińskiej zaczerpnięta ze zbiorów: *Biały rękopis* (Warszawa 1970), *Drugie szczęście Hioba* (Warszawa 1974), *Dwie ciemności: wybór poezji* (Poznań 1984), *Dwie ciemności i wiersze ostatnie* (Poznań 1989), *Inne miejsca* (Poznań 1996), *Jasność w środku nocy* (Warszawa 2001), *Milczenia i psalmy najmniejsze* (Kraków 1988), *Pisz o kamieniu. Wiersze wybrane* (Warszawa 1995), *Poezje wybrane* (Warszawa 1973), *Rzeczy nietrwale* (Warszawa 1963), *Rękopis znaleziony we śnie* (Warszawa 1978), *Źródła* (Warszawa 1962). Analizowane w pracy poezje Pasierba pochodzą z tomów: *Butelka lejdejska* (Warszawa 1995), *Czarna skrzynka* (Warszawa 1985), *Doświadczenie ziemi* (Kraków 1989), *Kategoria przestrzeni* (Warszawa 1978), *Koziorożec* (Pelplin 2007), *Morze, obłok i kamień* (Pelplin 2001), *Po walce z aniołem* (Warszawa 1996), *Ten i tamten brzeg* (Pelplin 2001), *Wierzę* (Pelplin 1998), *Wnętrze dłoni* (Łódź 1988), *Wiersze religijne* (Poznań 1983), *Zdejmowanie pieczęci* (Warszawa 1982). Teksty źródłowe Karola Wojtyły / Jana Pawła II pochodzą z wyboru *Poezje, dramaty, szkice* (Kraków 2004).

ników odkryciem w zbiorze autorów może być jedynie Zbigniew Jankowski³. Według słów Autorki o wyborze tekstów Pasierba, Wojtyły / Jana Pawła II, Kamińskiej, Jankowskiego zdecydował „czynnik metodologiczny, gdyż utwory tych poetów, niezwykle wyraziste, stanowią doskonały materiał analityczny, szczególnie podatny na zabiegi zmierzające do uchwycenia mechanizmów konstytuowania się i funkcjonowania kategorii religijnych w tekście” (s. 8). Jak też zaznaczyła, w twórczości wybranych poetów „[w] wielu wypadkach odwołania do pojęć dotyczących ziemi, ognia, wody i powietrza należy uznać za realizację przemyślanej strategii, której celem jest organizacja przestrzeni poetyckiej, skoncentrowanej wokół wartości transcendentnych” (s. 8).

Praca zorganizowana jest w trzech rozdziałach. Pierwszy poświęcony jest kwestiom metodologicznym, szczegółowo: metodologii kognitywnej, pojęciu językowego obrazu świata, wartościowaniu w językowym obrazie świata, kategoryzacji, roli konotacji w opisie znaczenia słowa, profilowaniu pojęć, znaczeniu metafory w kształtowaniu pojęć oraz funkcji kontekstu w interpretacji tekstu poetyckiego. Do opisu poetyckiej materii przyjęła Sławek (wypracowany głównie przez Ryszarda Tokarskiego) model definicji otwartej. W modelu tym konwencjonalne cechy znaczeniowe słów łączy się z konotacjami tekstowymi, niejednokrotnie zaskakującymi, nietypowymi. Te wyjątkowe, indywidualne wartości znaczeniowe słów aktualizują się szczególnie często w poezji. Nietypowe gra z typowym, obrazowo mówiąc: świeci na jego tle. Uprzedzając dalsze uwagi, zaznaczmy, że Sławek wnikliwie śledzi autorskie znaczenia interesujących ją słów, rozpatrując je na tle znaczeń słownikowych i kulturowych (konwencjonalne cechy znaczeniowe). Analizuje przy tym zarówno leksemy podstawowe dla pól (tematyczne żywioły), jak i peryferyjne obszary pól semantycznych poszczególnych żywiołów, np. w obrębie żywiołu *ziemia* takie jednostki jak *kamień* czy *skała*, w polu *woda* zaś pojawi się *studnia*.

W drugim rozdziale książki Autorka syntetyzująco przybliży rozumienie pojęcia *sacrum* oraz jego funkcjonowanie w literaturze (tu odwołuje się do ujęć Stefana Sawickiego, Zofii Zarębianki, Krzysztofa Dybciaka, Marii Jasińskiej-Wojtkowskiej) i w języku (pojęcia stylu religijnego dookreślane są m.in. za Danutą Bieńkowską, Marią Wojtak i Marzeną Makuchowską). W kontekście pracy szczególnie istotne, gdyż w konsekwencji funkcjonalnie obciążone,

³ Poeta, publikujący od lat 70. XX w., dostrzeżony już został przez badaczy poezji sakralnej. Zob. np. szkice Zofii Zarębianki *Ścieżka medytacyjna w poezji Zbigniewa Jankowskiego i Żeglarz Nieskończonego w macierzystym porcie. O poezji Zbigniewa Jankowskiego* (Zarębianka 2001: 251–272).

są rozważania Sławek na temat poezji religijnej i poezji kapłańskiej. O ile Autorka nie przyjmuje wprost żadnego z zastanych sposobów rozumienia poezji religijnej⁴, o tyle wyraźnie przeciwstawia się praktyce wyodrębniania (i w konsekwencji definiowania) w obrębie tejże – poezji kapłańskiej (zob. s. 42–44).

W obu rozdziałach teoretycznych kwestie terminologiczno-metodologiczne przedstawia Autorka w tekście głównym zasadniczo wyczerpująco (zastrzeżenia można wnosić do lapidarnego w kontekście literatury przedmiotu podrozdziału *Sacrum w języku*), a zarazem zwarcie. Erudycyjne obciążenia, orientujące w bardzo bogatej i transdyscyplinarnej literaturze przedmiotu, przeniesione zostały w głównej mierze do przypisów.

Najistotniejszy dla studium obszerny analityczny rozdział trzeci (s. 19–272) zbudowany jest paralelnie. Otwiera go autorka omówieniem znaczenia żywiołów w kulturze i języku, po czym w perspektywie przestrzeni *sacrum* charakteryzowane są poszczególne żywioły: *ziemia*, *ogień*, *woda* i *powietrze*, w obrębie zaś konkretnego żywiołu odrębnie omawiani poszczególni twórcy. W konsekwencji analizy i interpretacje konkretnych użyc tekstowych zawsze poprzedzone są informacjami ukazującymi szeroko zakreślone tło kulturowo-językowe. Nie w pełni równoległe – co dyktowane jest materiałem źródłowym – są już szczegółowe analizy materiałowe. Sakralny wymiar żywiołów *ziemi* i *ognia* pokazany został na przykładzie twórczości Janusza S. Pasierba, Karola Wojtyły / Jana Pawła II i Anny Kamieńskiej, *wody* z kolei na przykładzie Janusza S. Pasierba, Karola Wojtyły / Jana Pawła II i (dominującym) Zbigniewa Jankowskiego, *powietrza* – Janusza S. Pasierba i Anny Kamieńskiej. Partie analityczne odnoszące się do danego żywiołu w twórczości wybranego artysty opatrzone są podsumowaniem. Czytelnik otrzymuje więc po części – gdyż podrozdziały zachowują swoją autonomię – studium porównawcze. Autorka pracy skrupulatnie ukazuje różnicowanie wersji *sacrum* i odmienne autorskie realizacje tych samych wartości w tekstach o podobnym poziomie artystycznym, wnioskowanie zostaje jednak po stronie odbiorcy książki. Niewątpliwie kontrastywne podsumowanie zbiorcze ułożone w partii wieńczącej obraz danego żywiołu miałyby dużą wartość. Zaznaczmy jednak, że zachodzące między utworami analizowanych poetów w zakresie wykorzystania i twór-

⁴ Inspirując się M. Jasińską-Wojtkowską, stwierdza J. Sławek, że: „każdy badacz zmuszony był i nadal jest podejmować próby zdefiniowania tego terminu na własny użytek” (s. 41), czego *nota bene* w *Poetyckich żywiołach sacrum...* nie robi.

czego przekształcania symboliki czterech żywiołów w kreowaniu przestrzeni *sacrum* różnice ilościowe i jakościowe przybliżone zostały przez Sławek w zakończeniu monografii.

Przyjęta koncepcja pracy – rama żywiołów – organizuje przekaz w sensie pozytywnym, ale ma też negatywne skutki – drugą stroną chirurgicznej precyzji jest rozdzielenie autorskich pojęć semantycznie sprzężonych. U Janusza St. Pasierba są nimi np. *kamień* i *źródło* – *kamień* opisywany jest w obrębie żywiołu *ziemia*, *źródło* w obrębie żywiołu *woda*. W odniesieniu do triady *morze*, *obłok*, *kamień* – poetyckie sensy pojęcia *morze* omawia Autorka przy żywiole *woda*, *obłok* charakteryzowany jest w obrębie żywiołu *powietrze*, *kamień* – jak już zaznaczono – traktowany jest jako synonim *ziemi*⁵. Podobnie rozdzielnie traktowane są sprzężone w poezji Karola Wojtyły pojęcia *woda* i *światło*. Wierność koncepcji wymusza z jednej strony liczny system odsyłaczy (np. s. 144, przypis 459; s. 148, przypis 471; s. 187, przypis 583; s. 201, przypis 628; s. 260, przypis 774), z drugiej zaś przywoływanie w tematycznych partiach rozważań tożsamyh ilustracji tekstowych. Dodajmy, że szczególnie w kontekście *ziemi*, rodzą się pytania, czy do kategorii *sacrum* w poszczególnych utworach odsyła żywioł czy kontemplowany przez poetę krajobraz? Znamienne są w tym kontekście – przywołane przez Autorkę – słowa Wojtyły z *Wędrówki do miejsc świętych*: „Pielgrzymuję nie do kamieni, lecz do widoków, w których miejsca ziemi przepływają wciąż w jedną zatokę, a jest to zatoka wzroku [...]. Pielgrzymuję do tożsamości [...]. Jest tożsamość odnajdowania się w krajobrazie. Do niej pielgrzymuję” (s. 86).

Niewątpliwie intrygują w pracy Jolanty Sławek semantyczne „śledztwa” dowodzące bardziej i mniej oczywistych poetyckich asocjacji. Z bardziej oczywistych wymieńmy ciągi: *ziemia* – *skała*, *powietrze* – *ptak*, z mniej oczywistych właściwy dla Pasierba łańcuch skojarzeniowy: *ziemia* – *kamień* – *chleb* (s. 75–76), a także znamionujące pisanie Kamińskiej ciągi pojęciowe: *ziemia* – *kamień* – *śmierć* – *milczenie* (s. 109); *ogień* – *biel* – *śnieg* – *śmierć* (s. 261); *światło* (traktowane jako synonim *ognia*) – *ciemność* – *cisza* – *milczenie* – *śmierć* – *wieczność* (s. 170).

W sensie globalnym w pracy spójnie wybrzmiewa analiza własna i, obficie cytowana, cudza. Głosy interpretatorów wybranych twórców (Zofia Zarębian-

⁵ Owego sprzężenia Autorka pracy jest oczywiście świadoma. Por. np. uwagę: „[...] w wierszach autora *Kategorii przestrzeni* wszystkie cztery żywioły w odmienny sposób i w różnym stopniu zaznaczają swoją obecność, są jednak wyraźnie ze sobą połączone, nieustannie się przenikają i uzupełniają” (s. 274).

ka, Agata Przybylska, Zofia Mocarska-Tycowa, Wojciech Kudyba, Stanisław Dłuski, Stefan Jurkowski i inni) Autorka uzupełnia analizami własnymi, czasem polemicznymi (zob. np. s. 138, przypis 436; s. 257, przypis 765). Prowadzą one do konstatacji, że „[w] tekstach poetyckich, dzięki wprowadzeniu w nowe konteksty, pojęcia ziemi, ognia, wody i powietrza nabierają niepowtarzalnych, oryginalnych znaczeń. Organizują przestrzeń semantyczną wierszy, jednocześnie przywołują odmienne u każdego z autorów asocjacje tworzące określone łańcuchy pojęć. Zbudowanie takich łańcuchów nie tylko otwiera miejsca na nowe warianty znaczeniowe, ale też daje możliwość ukazania szczególnej dynamiki świata poetyckiego, jednocześnie jednak wskazuje na jego jednorodność i konsekwencję zarówno na poziomie filozoficznym, jak też obrazowo-symbolicznym” (s. 277).

Sumując, należy stwierdzić, że *Poetyckie żywioły sacrum. Obrazy świętości w utworach Janusza Stanisława Pasierba, Karola Wojtyły / Jana Pawła II, Anny Kamieńskiej i Zbigniewa Jankowskiego* pióra Jolanty Sławek to interesujące dla szerszego kręgu odbiorców studium twórczości poetyckiej. Książka nie tylko dla lingwistów. Opracowanie pod względem metodologicznym wykorzystujące doświadczenia językoznawcze (metody badawcze właściwe dla lingwistyki kognitywnej, językoznawstwa kulturowego i aksjologicznego) oraz literaturoznawcze i kulturoznawcze. Wartością pracy jest przede wszystkim oryginalne, kontrastywne i pogłębione o refleksje właściwe semiotykowi kultury ujęcie podejmowanych już przez innych treści, a dzięki przyjętej metodologii kognitywnej zacierające także sztuczną granicę między literaturoznawczą i językoznawczą refleksją nad materią tekstu poetyckiego. Podąża tu Jolanta Sławek tropem Jolanty Kowalewskiej-Dąbrowskiej, Anny Pajdzińskiej czy Ryszarda Tokarskiego. Wartością pracy jest także jej spójna kompozycja, przejrzysty język oraz – szczególnie widoczny w teoretycznej części studium – precyzyjny i konsekwentny tok wyводу. Efektem głębokiego namysłu Sławek, prócz wyżej wymienionych cech książki, jest przede wszystkim dobór autorów i źródeł. Przedstawione w *Poetyckich żywiołach sacrum...* uzasadnienia skutecznie zbijają mogące zrodzić się podczas wstępnej lektury stwierdzenia, iż Autorka nie wprowadza do naukowego obiegu nowych tekstów czy nazwisk, a samo studium jest pracą z tezą. Pogłębiona lektura prezentowanej monografii każe uznać głos Jolanty Sławek za syntetyzujący i wzbogacający dotychczasowy stan wiedzy nt. konceptualizacji i roli żywio-

łów w języku i kulturze, szczególnie zaś w tekstach poetyckich Pasierba, Wojtyły / Jana Pawła II, Kamińskiej i Jankowskiego.

MALGORZATA NOWAK*

Literatura

- Arciszewska K., Patocka-Sigłowy U. (red.), 2018, *Żywioły: motyw ognia w literaturze, kulturze i sztuce*, Gdańsk.
- Czabanowska-Wróbel A., Zabawa K. (red.), 2017, *Żywioły w literaturze dziecięcej: woda*, Kraków.
- Dunaj B. (red.), 2001, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Kamińska A., 1973, *Poezje wybrane*, Warszawa.
- Niemczyk K., 2002, *Cztery żywioły w architekturze*, Wrocław.
- Sławek J., 2018, *Poetyckie żywioły sacrum. Obrazy świętości w utworach Janusza Stanisława Pasierba, Karola Wojtyły / Jana Pawła II, Anny Kamińskiej i Zbigniewa Jankowskiego*, Poznań.
- Wilkoszewska K. (red.), 2002, *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień, powietrze*, Kraków.
- Zarębianka Z., 2001, *Tropy sacrum w literaturze XX wieku: od zagadnień motywicznych do perspektyw hermeneutycznych*, Bydgoszcz.
- Żywioły w poznaniu*, 2017, t. 1: *Metodologie badań z perspektywy językoznawczej i literaturoznawczej*, red. E. Pawłowska-Asendrych; t. 2: *Konceptualizacja żywiołów. Wieloaspektowość badań – różnorodność rozwiązań*, red. H. Kaczmarek, Częstochowa.

* <https://orcid.org/0000-0002-5248-9130>, Katolicki Uniwersytet Lubelski, malgorzata.nowak@kul.lublin.pl